

Ilyés Szilárd Zoltán

Hogyan olvassuk Bibót?

Valószínűleg sokan tekintik Bibó Istvánt a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik, ha nem a legjelentősebb képviselőjének. Negyedszázaddal ezelőtt a rendszerváltó magyar értelmiség majd valamennyi tagja – a humán tudományok művelőin kezdve a közírókon keresztül a politikai élet aktív szereplőig –, amikor a magyar demokratikus berendezkedés megalapozásán fáradozott, inspiráló forrásként tekintett a bibói életműre. Munkásságát a viharos sorsú, számos traumatikus élményen átesett magyar politikai közösség önértelmezése, egyenes pályára állítása szempontjából megkerülhetetlennek, referenciaértékűnek tartották. Az életmű különböző aspektusainak interdiszciplináris konferenciákat szenteltek, gondolataira közvitákon hivatkoztak, érveivel felfegyverkezve vagy azokat vértként használva léptek a politikai viták küzdőterére. Az addig a nyilvánosság elől elzárt munkáinak, kéziratainak nagy részét kiadták, a neki szentelt tudományos ülésszakok előadásait nemkülönben. Aztán fokozatosan elhalkult a Bibóra rekuráló magyar közbeszéd, a különböző nyilvános fórumokon egyre ritkábban és egyre kevesebben ejtettek szót róla. A Bibóról és Bibóval szóló diskurzus visszaszorult az akadémiák falai közé. A Bibó-kutatást intézményesen felvállaló Bibó István Szellemi Műhely tagjai ugyan az elmúlt évtizedben is rendszeresen a nyilvánosság elé léptek egy-egy monográfiával, ám úgy tűnik, hogy a születésének századik évfordulóján rendezett ülésszakkal – ahogyan az lenni szokott – a munkásságának szentelt konferenciák jövőbeli rendje is az évfordulás logikához kezdett igazodni, azaz egyre ritkábban és kivételes alkalmakkor kerül majd rájuk sor.¹

Baj-e ez egyáltalán, és ha igen, miért az? Tudjuk, kevés olyan gondolkodó és időálló életmű van, amely képes hosszan fenntartani a feléje irányuló érdeklődést, hogy Bibó ezek közé tartozik-e, azt nem feltétlenül itt és most kell megválaszalnunk. Azonban az iménti kérdés megválaszolásához két szempontot már most különösebb fenntartások nélkül felhozhatunk: az első, hogy azoknak a politikai/közéleti problémáknak a megnyugtató megoldásához, amelyek a magyar politikai térben kihívásként felkeltették a Bibó iránti érdeklődést, egy cseppet sem állunk közelebb; a második, hogy az életművet talán csak most kezdhethetjük teljesen elfogulatlanul és kellő távolságból szemlélni.

A *Hogyan olvassuk Bibót?* kérdése mögött további kérdések húzódnak meg: valóban szükség van valamiféle különös odafigyelésre a szövegek olvasásakor? Problematikus lehet bizonyos szövegek értelmezése? Érvelhetne valaki azzal, hogy épp ellenkezőleg, a bibói politikai

Ilyés Szilárd Zoltán (1970) – doktorandus, BBTE, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, ilyes.szilard@gmail.com

¹ Tanulságos lenne akár statisztikailag is megvizsgálni a múlt század nyolcvanas éveinek végétől kezdve napjainkig a Bibó-recepció intenzitását: műveinek kiadásával kezdődően, folytatva a róla szóló irodalom feltérképezésével, az életműnek szentelt tudományos ülésszakok gyakoriságának számbavételén keresztül egészen a korabeli sajtóorgánumok publicisztikai írásaiban, illetve a parlamenti beszédekben, felszólalásokban fellelhető hivatkozások jegyzékbe vételéig.

publicisztikát, esszét, ami műfajilag többnyire leírja műveinek jelentős hányadát, szuggesztív stílus, magabiztos problémakezelés, világos okfejtés jellemzi. A tanulmányai pedig ennél is feszebb szerkezetűek és árnyaltan, precízen a tárgyukra irányultak. Miért lenne tehát kihívás szövegeinek olvasása, értelmezése, esetleg magyarázata?

A címben foglalt kérdés nem szónoki és nem is takar valamiféle kioktató bennfentességet, mintha a jelen tanulmány szerzője birtokában volna valamiféle exkluzív értelmező módszernek, amely kulcsként nyitja a bibói életművet. Nagyon is tisztában van azzal, hogy a Bibó-recepció ha nem is könyvtáryi, de tekintélyes irodalommal rendelkezik, így hát sokan és több ízben tették megfontolás tárgyává azt, hogy miként lehet és kell értelmezni, esetenként magyarázni bizonyos gondolatmeneteket, nézeteket vagy akár az egész életművet. Nem, a címben foglalt kérdés mögött a lehető legőszintébb kíváncsiság és alázat húzódik meg, sőt némi bátortalanság is: lehet-e erről még valami újat mondani, lehet-e ezt a kérdést egy más, eddig talán nem kellően megfontolt alapállásból szemügyre venni? Talán nem, – ami viszont mégis arra ösztökélt, hogy megfogalmazzam és feltegyem ezt a kérdést, az a nyugtalanító érzés, sejtés, ha úgy tetszik gyanú, hogy vannak az életműnek olyan aspektusai, amelyek némileg elsikkadtak, nem kaptak elég figyelmet az eddigi Bibó-recepció során.

A bibói gondolatok értelmezői között többen vannak, akik jelentős vagy egyenesen radikális fordulatot, elméleti szemléletváltást feltételeznek az életműben. Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy a bibói életmű főbb gondolatai, alapvető nézetei nagyfokú állandóságot mutatnak. Ez nem jelenti azt, hogy Bibót ne érték volna jelentős hatások (pl. a külföldi ösztöndíjas útjai alatt), ne lettek volna újabb és újabb felismerései, ám úgy vélem, hogy ezeket inkább a valóságnak egy más (újabb) nézőpontból való, esetleg egy alaposabb és mélyebb megismerése váltotta ki, nem pedig a teóriát érintő valamiféle radikális szemléletváltás. Az életműben bizonyos kérdések tekintetében tetten érhető egyenetlenségeket, félretolt és ismét felmelegített témákat, bizonyos témák esetében máshová kihelyezett hangsúlyokat én Bibó közirói habitusának tulajdonítom: a közéletet aktív módon alakítani vágyó gondolkodó ember tapintatának egyfelől és az okos megfontoltságnak másfelől. Bibó meglehetősen mozgalmas korban élt, gyakran került olyan helyzetbe, amikor tanácsos volt elgondolkodnia azon, hogy mit és hogyan fogalmaz meg, különösen akkor, ha az adott üzenettel a politikai folyamatok alakítása volt a célja. Márpedig Bibónak egyértelműen ez volt a célja. Több ízben is beszélt erről, elég csak az *Életút-interjúkban* megfogalmazott vallomásokra gondolnunk.²

Sem tere, sem alkalma nincs itt annak, hogy a bibói életutat részletesen felrajzoljuk, de az itt feszegetett problémák szempontjából elengedhetetlen, hogy mintegy szócikkszerűen vázoljuk ennek az életútnak néhány fontos elemét/állomását.

Bibó keresztény középosztálybeli családból származott, s noha ekként a két világháború közötti Magyarország kivételezett társadalmi osztályához tartozott, ő anélkül, hogy átsiklana e tény fölött, elsősorban azt emeli ki, hogy családjában több generációra visszamenően írástudó, jogász képzettségű lateinereket találni. Az említett kivételezettség talán legfontosabb következménye az, hogy állami ösztöndíjjal vehet részt az 1933–35-ös évek során megtett külföldi tanulmányutakon, megfordul Bécsben és Genfben. Ezeken a helyeken, amellet, hogy a kor

² *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* A kötetet összeálította Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. Kiadja az 1956-os Intézet és az Osiris-Századvé, 1995. (A továbbiakban: *Életút dokumentumokban.*) Lásd még Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Kolonel Lap- és Könyvkiadó, 1989.

néhány jeles tudósának előadását hallgathatja, megtapasztalja az emberi méltósággal élésnek, a szabadságszerető ember öntudatának egy olyan polgári ethoszát, amely alapvetően megváltoztatja közéleti szemléletét.³

A külföldi tanulmányutakról való hazatérést követően szorosabb barátságba kerül Erdei Ferencel és Reitzer Bélával. Hasonló közéleti érdeklődésük és több ponton találkozó politikai érzékenységük egy sor, együtt gondolkodáson alapuló közös tevékenységben ölt testet, amelynek legjelentősebb eredménye a Márciusi Front munkálataiba való aktív bekapcsolódás 1937–38 között.⁴

1945-ben – az Erdei Ferenchez fűződő barátságának is köszönhetően – bekerül az országos politika vérkeringésébe. Először Debrecenben, majd Pesten az Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériumának közigazgatási osztályát vezeti, részt vesz a választójogi törvény kidolgozásában, majd a választás lebonyolításának előkészítésében, részese annak a minisztériumi vitának, amely a svábok kitelepítése körül zajlik. Később a belügyi főtisztviselői állását feladva, 1946–1947-ben egyetemi tanárként politikai, jogbölcseleti, államelméleti és szociológia tárgyakat oktat a szegedi egyetemen, majd amikor ennek szabad gyakorlására már nincs lehetősége, 1950-ig miniszteri biztosként, majd igazgatóhelyettesként az egykor Teleki Pál névre hallgató Kelet-európai Tudományos Intézet vezetője.⁵

Minisztériumi főtisztviselőként, egyetemi tanárként, kormánybiztosként és intézetvezetőként végzett különféle munkái mellett igen aktívan részt vesz a közvitákban is, ebben az időszakban több olyan jelentős cikket, nagy lélegzetű írást is jegyez, amelyek nagy befolyással vannak az akkori politikai közbeszédre. Elég itt a komoly vitát kiváltó *A magyar demokrácia válsága* című cikk⁶ és a *Zsidókérdés Magyarországon* című nagy esszé⁷ megemlétenünk.

1956 novemberének legvégén részt vesz a Petőfi Párttá átkeresztelt Nemzeti Parasztpárt újjáalakításán, majd ennek képviseletében a harmadik Nagy Imre-kormány egyetlen olyan államminisztere, aki a szovjet csapatok november 4-i budapesti bevonulását követően a helyén marad a Parlamentben. A groteszk helyzet ellenére, amibe belecsöppent, megpróbál gondolkodni, felelős államférfiként valami hasznosat tenni: nyilatkozatokat és kibontakozási javaslatokat fogalmaz, igyekszik kapcsolatba lépni különböző külképviseletekkel.⁸ '57 tavaszán letartóztatják, '58 nyarán pedig életfogytiglani fegyházra ítélik. 1963-ban az általános amnesztia alkalmával szabadul.⁹ Ezt követően a Magyar Statisztikai Intézet könyvtárosaként dolgozik nyugdíjazásáig.¹⁰

A megidézett három, viszonylag rövid – az '56-os szerepvállalás esetében nagyon rövid – de aktív és cselekvő időszakot azért emelem ki az életpályából, mert ezeket az időszakokat meglehetősen hosszú „néma” periódusok – köztük belső emigrációs időszakok – fogják közre, amelyekben a külvilágtól viszonylag elzárva él, vagy kénytelen élni. Ez azért is fontos, mert gyökeresen ellentmond a Bibó által saját maga számára korábban elképzelt életpálya-modellnek.

³ Vö. *Életút dokumentumokban*. 23–52; 37.

⁴ Uo. 41–50, 166–176.

⁵ Uo. 219–268, 269–377.

⁶ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. = Uő: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 15–79.

⁷ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* = Uő: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 621–809.

⁸ Vö. *Életút dokumentumokban*. 403–414, 421–428, 431–459.

⁹ Uo. 463–544.

¹⁰ Uo. 547–550.

A Huszár Tibor által 1976-ban rögzített *Életút-interjú*kban a következőképpen vall erről: „Én a magam pályájának útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső kitekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak...”¹¹

A két világháború közötti Magyarország politikai berendezkedése, noha formálisan parlamentáris demokrácia, egy meglehetősen autoriter államot és egy merev, osztályokra tagolódott társadalmat takar. 1945 félforradalmát – ahogyan Bibó nevezte – nem a demokratikus kibontakozás, hanem a kommunista zsarnokságba való belemerevedés követi, amely a rövid '56-os intermezzót leszámítva csak egészen későn és tétován kezd oldódni. Az 1979-ben elhunyt Bibó ennek a mérsékelt politikai felengedésnek csak igen rövid ideig és korlátozott mértékben lehetett a haszonélvezője.

Álljon itt egy meglehetősen keserű, (ön)ironikus megjegyzése, amely szuggesztíven szemlélteti azt, ahogyan ő a saját életpályáját, annak alkonyán megítélte: „S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948.”¹²

Ugyanakkor, pontosan a fentiek fényében nyilvánvaló, hogy Bibó a korlátozott közéleti cselekvés periódusaiban sem marad tétlen. Ő maga mondja el, mintegy saját magának is felröva, hogy két esetben – a II. világháború éveiben, valamint az 1956-ot megelőző években – olyannyira elfordul a közélettől, hogy gyakorlatilag elveszíti a kontaktusát a külvilággal, ezért mind a német megszállás alóli felszabadulást követően, mind pedig az '56-os forradalmi események kirobbanása pillanatában teljesen tanácstalan azt illetően, hogy kivel kellene kapcsolatba lépnie ahhoz, hogy az események alakításának hirtelen megnyíló folyamatába bekapcsolódhasson. Ám ezekben a kilátástalannak mondható időszakokban is cselekvő életet él, mégpedig úgy, hogy ír. A beszéd és persze az írás cselekvés. Bibó esetében nemcsak abban a sajátos értelemben, hogy az asztalfióknak való írás is feltételez egy képzeletbeli hallgatóságot, hanem az írásai tárgya tekintetében is. Első nagy jelentőségű műve *Az európai egyensúlyról és békéről* című terjedelmes munkája¹³ pontosan egy ilyen időszakban születik – 1943–44 között –, és csak a későbbiekben, részleteiben lát napvilágot.¹⁴

Írásai, egy-két ritka kivételtől eltekintve mind tárgyukban, mind stílusukban, mind pedig műfajuk tekintetében magukon viselik az imént vázolt cselekvő, par excellence politikai attitűd következményeit.

Tárgyukat tekintve ezek az írások elsősorban politikai elemzések, a terminus igen tág értelemben. Stílusukban leginkább az értekező prózát és élő beszédet elegyítő vitairatok, műfajuk ennek megfelelően az esszé, a politikai publicisztika, a kiáltvány.

Az európai és a magyar társadalomfejlődés ívét felvázoló átfogó értelmezések, a nemzetközi államközösségnek, valamint az „európai koncertnek”, az európai államalakulatoknak, kisebb

¹¹ Uo. 38.

¹² Huszár Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus.* = Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* III. Bp. 1986. 388.

¹³ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről* = Uő: *Válogatott tanulmányok.* I. Bp. 1986. 295–635.

¹⁴ Ez az alapvető és nagy lélegzetű munka, amely csírájában már tartalmazza a bibói életmű majd valamennyi lényeges témáját, befejezetlen kézirat formájában maradt fenn. Bibó halála után látott napvilágot a *Válogatott tanulmányok* I. kötetében. Egy nagyobb része némileg átszerkesztett és ártírt formában megjelent 1946-ban. Vö. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* = Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* II. Bp. 1986. 185–265.

és nagyobb hatalmaknak az egymáshoz való viszonyát, illetve az ezeket szabályozó elveket tisztázó elemzések. Olyan írások, amelyek a politikai önértelmezés összefüggésrendszerében az éppen legsürgetőbb aktualitással bíró közérdekű kérdéseket próbálják megválaszolni. Problémamegoldó szándékkal íródott analízisek és szintézisek, vitairatok, cselekvésre felhívó, vagy a cselekvés helyett álló manifesztumok. Politikai beszédek, amelyek a politikai aktusokat helyettesítik. Bizonyos államférfiúi erényeket kell és lehet rajtuk számon kérni. Milyen államférfiúi erényekre gondolunk itt? Mindenekelőtt azokra, amelyeket Bibó maga is több ízben kiemel az elemzése során: például arra az ép valóságérzékre, amely szerinte alapvető előfeltétele annak, hogy a politika aktora képes legyen a lehető legárnyaltabban felmérni az adott helyzetet, szembenézni és leszámolni azzal, amin nem tud változtatni, teljeskörűen felismerni és számba venni a lehetőségeket, a lehető legoptimálisabban kijelölni a célokat és maradéktalanul hozzálátani azok megvalósításához.

Annak megértéséhez, miként vélekedik ezekről Bibó, egészen röviden rekonstruálnunk kell a közép- és kelet-európai politikai fejlődés torzulásait és összhangtalanságait elemző gondolatmeneteit. Bibó szerint minden politikai vállalkozás végsőleg problémamegoldás, egy adott közösség politikai életét azoknak a közösségi problémáknak a megoldása teszi ki, amelyekkel az adott közösség a története során szembesül. Egy politikai közösség akkor lehet sikeres a maga politikai vállalkozásaiban, ha a fontos pillanatokban helyes döntéseket hoz, és ezeket át is tudja ültetni a gyakorlatba. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a maga intézményrendszerén keresztül, a saját maga szabta törvényeknek megfelelően kiválasztott előljárói ép valóságérzékkel rendelkezzenek. Az ép valóságérzékkel bíró ellentéte a politikai jellem deformálódásaként kialakult „hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között”.¹⁵ Célszerű itt hosszabban idézni Bibót: „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle megrázkódtató történelmi tapasztalata, éspedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitűzi és megoldja az előtte álló feladatokat. A kiegyensúlyozott közösség tehát, még ha igen heves és lázas reakciókat mutat is, végül megoldja a problémáját, azaz nem esik hisztériába, mert a hisztéria éppen a probléma előli kitérést jelenti.”¹⁶ Ez a szövegrészlet is markáns lenyomatát adja Bibó pszichologizáló módszerének. Több ízben kifejti, hogy a politikai elemzés, noha elsősorban racionális tevékenység, nem tekinthet el a politikai történések mögött meghúzódó egyéni és a közösségi indulatoktól, hanem azok szem előtt tartásával kell mélyebb megértésre jutnia a politikai folyamatok értelmezésében.¹⁷

Az egész bibói életműből kiviláglik az, hogy az európai és a magyar társadalomfejlődés célja a hatalom humanizálásának a nagy ívű projektje, amely a lehető legszélesebb körű

¹⁵ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. 224.

¹⁶ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és a békéről*. = Uő: *Válogatott tanulmányok* I. Bp. 1986. 376–377.

¹⁷ Uo. 299.

demokratizálódást és elsősorban a politikai szabadság nagy tereinek az intézményesítését és kis köreinek a kialakítását célozza.

A közép- és kelet-európai népek politikai fejlődése – nagy és feldolgozatlan történelmi megrázkódtatásai következményeképpen – megbicsaklott, a közösségi problémákra adott álmegoldások oly módon szerveződtek össze, hogy az háborúk és világháborúk katasztrófájába torkollott. Mindez visszahatott a demokratizálódási folyamataikra is, s ez a maga során ismét csak megakadályozta őket abban, hogy az őket érő kihívásokra, nyugodt körülmények között, jó megoldásokat találjanak. Nem kivétel ezalól a magyar társadalmi és politikai fejlődés sem, ahol a második vesztes világháborús részvételt követően – 1514 óta először, mondja Bibó – 1945-ben nyílt meg annak a lehetősége, hogy a politikai fejlődés a széles körű demokratizálódás és a politikai szabadság intézményesítésének az útjára lépjen.¹⁸

Nos, a fentieket összegezve, megkísérelhetjük megfogalmazni azt a hipotézist, hogy az aktív politikai pályára készülő Bibó tulajdonképpen a politikai publicisztikáján keresztül próbált meg cselekvő részese lenni a magyar közéletnek. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy helyzetelemzése mellett konkrét problémákra vonatkozó megoldási javaslatokat is megfogalmaz, mégpedig azzal az érzékenységgel és tapintattal, amelyet ő maga ír elő egy – ha szabad így fogalmaznunk – politikai terapeuta számára.

Élhetünk tehát a gyanúperrel, hogy a közéleti szerepvállalásával, beszédeivel, írásaival nyilvánosság elé lépő Bibónak többszörösen is oka volt roppant körültekintően és óvatosan fogalmazni. A szabad gondolkodást és szabad véleménynyilvánítást nehezen tűrő vagy éppen üldöző időkben, a sok nyavalyától sújtott közösség iránti tapintatból és a jobbítás szándékával fellépő Bibó vajon lehetett-e, akarhatott-e maradéktalanul szókimondó, metszően őszinte lenni? Nem kockáztatta volna-e ezzel annak lehetőségét, hogy nem talál meghallgatásra, még inkább marginalizálódik, esetleg teljes téltelenségre kárhoztatja magát?

Jogosan merül fel tehát a tanulmány nyitókérdése: szükséges-e Bibó szövegeit, különösen a napvilágot látott írásait kritikusabban, körültekintőbben vagy éppen a sorok között olvasni?

Leo Strauss fogalmazta meg *Az üldöztetés és írás művészete* című írásában,¹⁹ hogy azok a szerzők, akik a politikai üldöztetés periódusaiban gondolataikkal a nyilvánosság elé kívánnak lépni, arra kényszerülnek, hogy saját biztonságuk érdekében elrejtsek az úgymond eretnek gondolataikat, és mintegy a sorok közé írva fejtsek ki azokat. Így műveik bizonyos textusainak lesz egy nyilvánosságnak szánt exoterikus, és egy, a kevés (be)avatott olvasónak szánt – mintegy a sorok közé rejtett – ezoterikus rétege. Strauss szerint ez egyfajta sajátos írásmódot követel meg. Például azzal a technikával élhet a rejtőzködni kívánó szerző, hogy stílusában vontatott, dagályos, hosszan fejtegetett, nem túl eredeti és ortodox nézetek közé az általa megfelelőnek tartott helyen beszúr egy élénk stílusú, tömören megfogalmazott és az addigi fejtegetések logikájától eltérő, annak ellentmondó gondolatmenetet, amelyben az ezoterikus nézeteit fogalmazza meg.²⁰

Egyik elrejtési mód, tehát az ellentmondó nézetek azonos műben vagy egymást követő művekben való kifejtése úgy, hogy azokat az értő olvasó komoly megfontolás tárgyává tegye. Ez már csak azért is kézenfekvő megoldás, mert egy tudományos igénnyel megírt műnek óhatatlanul számba

¹⁸ Vö. Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme.* = Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* II. Bp. 1986. 485–504.

¹⁹ Leo Strauss: *Az üldöztetés és írás művészete.* Bp. 1994.

²⁰ Vö. uo. 27–44.

kell vennie az uralkodóként bemutatott állásponttal szembeni lehetséges ellenérveket, az ellentétes nézeteket cáfolnia kell.

Miként derülhet még fény arra, hogy egy adott mű szerzője a sorok közé rejti az üzeneteit? Például úgy, ha egy szerző, az egyébként rá nem jellemző módon az okfejtésében gyerekes hibákat vét, meglepően zavarosan, esetleg felszínesen, de terjedelmesen ismerteti az ortodox nézetet, miközben az azzal ellentétes eretnek részletnek rövid, de feszes, következetes és sziporkázó okfejtést szentel.

Végül fennáll annak a kézenfekvő megoldásnak a lehetősége, hogy a szerző maga ejt el arra vonatkozó megjegyzéseket, amelyek utalnak a sorok közötti olvasás szükségességére, ráirányítják a figyelmet az ellentmondásokra.

Ákár apró jelekben hívják fel a figyelmet a körütekintően és óvatosan kódolt üzenetekre, akár nagyobb kockázatot vállalva, az ortodox és eretnek nézetek között nyíltan egyensúlyozva irányítják rá a figyelmet az uralkodó nézetek gyenge pontjaira, az élénk szellemű, művelt, árnyalt gondolkodású és figyelmesen olvasó figyelmét nem fogják elkerülni a nyíltan ki nem mondható és meg nem védhető nézetek. Okfejtésünkéből kiderül, hogy a sorok közötti írás és olvasás csak ott működhet, ahol a szabad véleménynyilvánítást legalább a látszat szintjén megtűrjük, ahol a tudományos vagy éppen filozófiai okfejtések napvilágot láthatnak. Ott, ahol kizárólag a kinyilatkoztatott igazság szent szövegeinek szigorúan behatárolt korpusza, annak kanonizált változata az egyetlen olyan szellemi táplálék, amely nyomdafestéket érdemel, nincs tere a sorok közé rejtett üzeneteknek. Az értelmezésnek persze ekkor is nyílik tere.

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, mikor és kinek címezve volt szükség arra, hogy a sorok közötti írás technikájával éljenek, hol ítélték ezt hasznosnak és hatékonynak. Nyilvánvaló, hogy abban az esetben, amikor a kanonizált szövegekkel való foglalatalkodás egy szűk elitnek a kiváltsága, és az ehhez tartozó írástudók túlnyomórészt egymással állnak kapcsolatban, bármiféle közéleti tevékenységük könnyen ellenőrizhető, akkor nincs sok értelme a sorok közé rejtett üzenetek megfogalmazásának.

„Körülbelül a XVII. század közepétől egyre több eretnek nézeteket valló, üldözött filozófus nemcsak azért publikálta műveit, hogy közölje a nézeteit az olvasókkal, hanem azért is, mert hozzá akart járulni az üldözés felszámolásához. Hitték, hogy a szabad vizsgálódásnak és az általa produkált eredmények szabad közzétételének megtiltása nem törvényszerű, hanem az állam rossz felépítésének a következménye; hittek abban is, hogy az általános sötétség birodalmát föl fogja váltani az egyetemes fény köztársasága”²¹ – ezek Staruss szavai, és maradéktalanul választ adnak fenti kérdésünkre.

Azok, akik a két világháború közötti Magyarországon úgy vélték, hogy elérkezett az idő a megmerevedett társadalmi viszonyok felszámolására, akik az emberi méltóság forradalmát óhajtották, és a politikai szabadság intézményesítését akarták – köztük Bibó István is –, valójában a régóta esedékes polgári forradalmat és annak vívmányait szorgalmazták. Aufklérista elkötelezettségükhöz alig férhet kétség. Bibó úgy emlékszik vissza a Márciusi Front időszakára mint az erjedés éveire, amikor benne volt a levegőben a változás lehetősége. Ugyanezt a lehetőséget érezte az 1945 utáni években, s bár az akkori periódus megítélésében túlzott optimizmusát és naivitását többen is felróták neki, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ekkor a politikai élet aktív szereplőjeként mintegy

²¹ Uo. 40.

belülről ítéltetett a cselekvés lehetőségeit illetően. A harmadik ilyen időszak nyilván a rövid 56-os intermezzo.

A viszonylag szabad periódusokban is alaposan mérlegre kellett tennie a szavait annak, aki a nyilvánosság elé kívánt lépni, ám a köztes időszakokban alig volt remény arra, hogy bármi napvilágot láthasson. Ekkor, ha születtek is írások, az íróasztalfióknak íródtak a majdani megjelenés reményében.

Az 1943–44-ben született nagy munkájának a függelékében megjelent szövegváltozatok ropant tanulságosak.²² Olyan megfogalmazásokat találni itt, amelyek egy akkor megjelenésre esélytelen munkának a fő szövegkorpuszába sem kerültek bele, ám Bibó szükségét érezte annak, hogy tisztázza személyes indításait, reflektáljon az elkötelezettségeire. Hadd idézzek hosszabban ezekből a töredékekből: „E sorok írója magyar, hazáját forrón szereti, de [...]; demokrata, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek; mindamellert nem áttal e könyvben több ország számára monarchikus megoldást javasolni [...]; szocialistának vallja magát, s hívója a jövő osztály nélküli és kizsákmányolásmentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata; végül híve az államszövetségnek, de [...]. Számít reá, hogy mindezek miatt könyvét paradoxnak és ellentmondónak fogják találni mindazok, akik a ma uralkodó és kötelező dogmatikus sémákban gondolkodnak, amilyenek a konzervatív, keresztény, nemzeti, kapitalista, liberális, szocialista, kommunista stb. sémák. Ezek a sémák a kibontakozás legszörnyűbb akadályai, s nem a problémák maguk: bárki, akiben egyszerre megvan a gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége, körül tudja járni a problémákat és kitapogatni a lehető megoldás vagy megoldások útjait.”²³

A fenti szövegrészletből ismét csak az derül ki, hogy Bibó a konkrét problémamegoldást tartotta a legfontosabbnak. Nem látta értelmét annak, hogy a politikában abszolút érvénnyel kijelentsünk valamit. Mondhatni azt is, hogy a teóriát alárendelte a praxisnak, és gondolatmeneteiben is csak annyiban vitte végig következetesen az elméleti szálát, amennyiben az nem kényszerítette merev sémákba az okfejtését.

Úgy vélem, hogy politikaelméleti nézetei értelmezése során is innen kell megközelítenünk. Az ideológiai konoksággal és a sematikus merevséggel szemben ésszerű következetesség jellemezte. A fentiekben kifejtettekkel együtt elmondható, az életmű teoretikus megfontolásai nagyfokú állandóságot mutatnak, ami egyfelől bizonyos elvekhez való következetes ragaszkodásnak tudható be, másfelől viszont annak – feltételezem én –, hogy problémakezelését egyfajta elméleti koherencia is jellemzi.

Nem állítjuk, nem állíthatjuk, hogy olvasói elől elrejtett bizonyos nézeteket, a sorok közé írt bizonyos üzeneteket, ám azt bizton állíthatjuk, hogy a kívánatos cselekvés és a cselekvést helyettesítő beszéd célba juttatása érdekében kész volt feláldozni bizonyos szempontokat, elhallgatni bizonyos nézeteket, más helyre kitenni bizonyos hangsúlyokat.

²² Vö. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és a békéről*. = Uő: *Válogatott tanulmányok* I. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1986. 604–635.

²³ Uo. 604–605.

Hipotézisem az, hogy ezzel az értelmezői szemlélettel sikerül feloldani a bibói életmű néhány ellentmondását vagy kimutatni, hogy ahol eddig törést feltételeztünk az életműben, ott tulajdonképpen csak átmenetek, más helyre kerülő hangsúlyok vannak.

Egy ilyen módszertani szemlélet kétségkívül magában rejt bizonyos kockázatokat az értelmezés helyességére nézvést. Bár jelen írás kereteit szétfeszítené, hogy alapos vizsgálat tárgyává tegyük azokat a buktatókat, amelyek ebből az eszmetörténeti beállítódásból származhatnak, kötelességünk legalább felsorolásszerűen áttekinteni ezeket. Quentin Skinner alapvető munkájában, amelyben az eszmetörténeti vizsgálódás lehetséges módszertani hibáinak szentel, helyenként fergeteges humorral veszi számba ezeket a buktatókat, és teszi kritika tárgyává a merev értelmezői beállítódásból származó képtelenségeket.²⁴

Skinner egyebek mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire félreviheti egy életmű megértését, ha a vizsgált szerző kifejtett nézeteit rendszerként próbáljuk értelmezni. Fennáll a kockázata annak, hogy a koherencia jegyében kibékítünk olyan ellentmondó nézeteket, amelyek feloldása nem állt a szerző szándékában, esetleg nem is reflektált ezek összeférhetlenségére. De ugyanígy beleeshetünk annak csapdájába, hogy a feltételezett rendszer hiányzó részeit – különösen akkor, ha töredékes egy-egy teória kifejtése – kiegészítően belemagyarázzuk a vizsgált corpusba.²⁵

Az erőltetett koherencia példaként Skinner explicit módon bírálja Strauss fent kifejtett nézeteit. Rámutat, mennyire kockázatos és egyszersmind merev álláspont, amikor egy adott szerzőnél fellelhető ellentmondásokból, adott tárgyra vonatkozó eltérő okfejtésekből egyértelműen arra következtetünk, hogy a vizsgált szerző a sorok közé rejtett üzenetre kívánja felhívni a figyelmet. Meggyőzően mutatja be, hogy a Strauss által felsorolt kritériumok elégtelenek a sorok közötti írástechnika alkalmazásának megítélésében.²⁶

Ragaszkodhatunk persze szigorúan a vizsgált szövegekhez az adott művek belső ökonómiáját és érvelését követve, ám az a kérdés, hogy mi lehetett a szerző szándéka, mit akartott mondani az adott írással annak megszövegezésének időszakában, ismét csak magába rejti annak a lehetőségét, hogy olyan szándékot tulajdonítunk a szerzőnek, amelyet ő nem vallott, esetleg nem is vallhatott magáénak. Ebben az esetben két lehetséges értelmezési hibát véthetünk: egyfelől olyan problémákra való tudatos reflektálást feltételezhetünk a szerzőről, amelyre neki nem állhatott szándékában reflektálni, másfelől olyan időbeli perspektívát tulajdoníthatunk neki, amely az értelmező szemszögéből ugyan jogos nézőpont, ám a vizsgált szerző művének születésekor nem lehetett releváns.²⁷

Kénytelen vagyok megengedhetetlenül rövidere zárni Skinner nyomán ezt a vázlatos áttekintést és egyből a záró következtetéseihez ugrani. „A szövegek megértése egyaránt feltételezi szándékolt jelentésük megragadását, illetve azt is, hogy szerzőik e jelentés milyen értelmezésére számítottak. Ebből az következik, hogy egy szöveg megértéséhez a megértésre irányuló szándékot is, valamint ama szándékot is meg kell érteni, hogy e szándék is megértendő, amit a szövegnek magának is mint szándékolt kommunikációs aktusnak legalábbis meg kell testesítenie. A lényegi kérdés tehát, mellyel egy adott szöveg tanulmányozásakor szembekerülünk,

²⁴ Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben.* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 7–53.

²⁵ Uo. 20–23.

²⁶ Uo. 24.

²⁷ Uo. 25–27.

az, hogy szerzője, amikor az adott korban az általa megcélzott közönségnek megírta szövegét, akkor az adott megnyilvánuláson keresztül mit szándékozhatott közölni.”²⁸ Szembe kell tehát néznünk azzal, hogy egy adott teoretikus okfejtés időtlen elemeit, egyetemes igazságait keresni botor vállalkozás. Skinner érvei, amikor rávilágítanak arra, hogy adott mű értelmezése egyaránt le van horgonyozva a szerzői szándékban, a kortárs potenciális olvasók feltételezett értelmezési mezejében, a nyelvi és fogalmi kötöttségekben, mintegy mellékesen fényt vetnek arra is, hogy a szándékolt kommunikációs aktus magában foglalja az elhallgatást, a megvonást és a mellőzést is.

Összegző következtetésünk tehát az, hogy a bibói politikaelmélet értelmezésében termékeny lehet figyelni azokra az elemekre, amelyek mintegy elszórta megtalálhatók a különböző művekben, de különféle okoknál fogva nem kerültek részletes kifejtésre, mellőzött, marginális témákká váltak, noha teoretikus relevanciájuk megkérdőjelezhetetlen.

How Should We Read Bibó?

Keywords: István Bibó, Leo Strauss, Quentin Skinner, power, persecution, writing, interpretation, reading between the lines

My study is a methodological investigation. The main question of the study is whether a plausible interpretation of István Bibó's certain works can be given based on the technique of reading between the lines. Were free thinking and free speech viable options in the time of Bibó's Hungary? Is it possible that Bibó's intentions were to conceal his message between the lines? Was it reasonable for him to suppress his opinion about certain questions? Re-examining Bibó's life, I will explore if there are any signs of Bibó considering the option of self-censorship. The reconstruction of the method of writing between the lines is based on Leo Strauss's conception. Lastly, I will consider the pitfalls of the interpretation based on the technique of reading between the lines.

²⁸ Uo. 49.